

ภาคใต้หลังอาณานิคม

หมายเหตุก่อนบันทึก

เมื่อวันที่ 19 กันยายน 2559 ผมได้รับเชิญให้ไปร่วมบรรยายในการประชุมประจำปีของเวทีวิจัยมนุษยศาสตร์ไทยครั้งที่ 10 ที่จังหวัดสงขลา หัวข้อที่ได้รับเชิญให้ไปบรรยายคือ “ภูมิภาคนิยม: ความเป็นได้ เรื่องเล่า เส้นแบ่ง และความเคลือบแคลง” ร่วมกับอาจารย์ธัญญา สังขพันธานนท์ (ไพฑูรย์ ธัญญา) หลังการบรรยาย อาจารย์จรรยา หยุทอง ได้อภิปรายตอบโต้ แล้วท่านก็นำมาเขียนเป็นบทความ “ข้อถกเถียงว่าด้วย “ภูมิภาคนิยม ท้องถิ่นนิยมและความคลุมเครือ-เคลือบแคลง” ในแวดวงวิชาการไทย” (<http://www.manager.co.th/South/ViewNews.aspx?NewsID=9590000095534>) ผมเห็นว่าข้อถกเถียงนี้น่าจะมีประโยชน์จึงขอนำบันทึกที่เตรียมสำหรับการบรรยายมาเผยแพร่ ณ ที่นี้

เกริ่นนำ

ในยุคที่งานวิชาการก้าวมาสู่การทำทนายการครอบงำทางปัญญาจากทั้งโลกวิชาการตะวันตกและโลกวิชาการของรัฐ ทำอย่างไรเราจึงจะคิดถึงการศึกษาภูมิภาคในยุคต่อไปจากนี้

ผมขอพูดถึงความเป็นภูมิภาคในสองชั้นด้วยกัน คือภูมิภาคในฐานะของความเป็นท้องถิ่น และภูมิภาคในฐานะของความเป็นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ สองภูมิภาคนี้ซ้อนทับกันอยู่

นอกจากนั้น ผมอยากจะวางการศึกษาภาคใต้ให้เชื่อมโยงกับงานวิชาการสากล ในที่นี้ส่วนใหญ่ ผมจะพูดถึงภาคใต้นอกอิทธิพลของศาสนาอิสลาม

ผมแบ่งการบรรยายนี้ออกเป็น 3 ตอนด้วยกันคือ 1. กล่าวถึงตัวตนของผมเอง 2. กล่าวถึงภาพลักษณ์คนใต้ 3. กล่าวถึงภาคใต้หลังอาณานิคม

ตัวตน

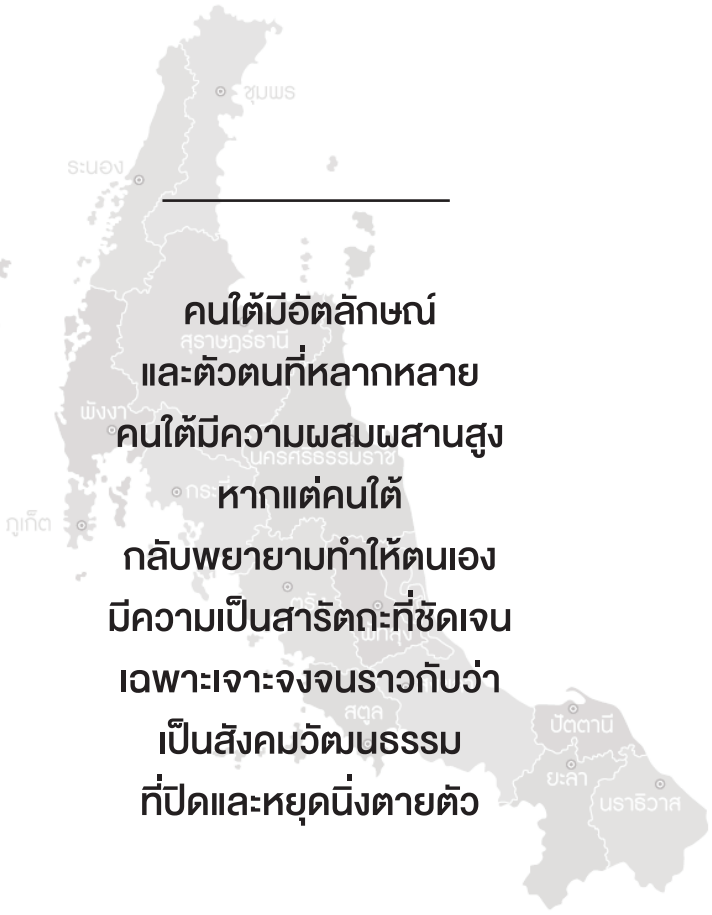
ผมเคยเสนอความคิดว่า นักวิชาการต้องเขียนถึงงานตนเองอย่างรู้เท่าทันและวิพากษ์ตนเอง ก่อนอื่นจึงขอบอกเล่าจินตนาการต่อตัวตนตนเองกับภาคใต้สักเล็กน้อย

ผมรู้จักสงขลาตั้งแต่วัยเด็ก แต่ไม่ได้มาสงขลา น่าจะเกิน 20 ปีแล้ว มาแต่หาดใหญ่ ซึ่งก็นานๆ มาทีไรก็ตาม ย่าผมเสียชีวิตที่สงขลา แล้วศพท่านถูกเผาที่วัดหนึ่งในสงขลา ผมยังบวชน้ำไฟให้ย่าที่วัดนั้นด้วย ทุกวันนี้ย่าผมยังอยู่สงขลา มีลูกพี่ลูกน้องและหลานๆ อยู่สงขลาอีกพอสมควร แต่ก็ไม่ได้มีโอกาสมาเยี่ยมเลย

ผมเป็นลูกครึ่ง เป็นคนสองน้ำ ทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม พ่อเป็นคนหน้าสตน อำเภอหัวไทร นครศรีธรรมราช แม่เป็นคนบ้านกระทุ่ม อำเภอสนา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัยเด็กได้อยู่ทั้งบ้านพ่อและบ้านแม่ ซึ่งอยู่ในเขตชนบททั้งคู่

หัวไทรที่ผมรู้จักในอดีตอุดมสมบูรณ์ พ่อผมเป็นคนสุดท้อง พ่อผมแตกต่างจากคนอื่นตรงที่เป็นคนเดียวที่ได้เรียนหนังสือ พี่ๆ เขาทุกคนทั้งหมด 8 คน ไม่มีใครได้เรียนเลย กลับมาบ้านริมชายทะเลทีไร พ่อผมก็กลายเป็นคนกรุงที่กลับมาบ้านนอก แต่เขาก็เรียนรู้ชีวิตลูกทุ่งและสอนผมแทบทุกอย่างที่เขารู้เกี่ยวกับการกินอยู่แบบคนท้องถิ่น มีอย่างหนึ่งที่ผมเสียดายจนทุกวันนี้คือผมพูดภาษาใต้ไม่ได้ ไม่ได้คลุกคลีกับญาติพ่อกับแม่ที่จ๊ะจ๋มกับภาษาใต้ แต่ก็ฟังได้เรียกว่าน่าจะร้อยทั้งร้อย

เมื่อไหร่ที่ผมมาอยู่บ้านพ่อ ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นช่วงปิดเทอมฤดูร้อนที่จะได้มาอยู่เป็นเดือนๆ ผมก็จะได้วิ่งเล่นกับลูกๆ ของป้าๆ ลุงๆ ในหมู่บ้าน เดินเที่ยวเล่นริมหาดทรายทุกวัน หัดว่ายน้ำในทะเล รู้สึว่าการถูกลูกมะพร้าวสองลูกกระแทกกลางเวลาเกาะลูกมะพร้าวหัดว่ายน้ำนั้นเป็นอย่างไร เคยนอนดู

คนใต้มีอัตลักษณ์
และตัวตนที่หลากหลาย
คนใต้มีความผสมผสานสูง
หากแต่คนใต้
กลับพยายามทำให้ตนเอง
มีความเป็นสารัตถะที่ชัดเจน
เฉพาะเจาะจงจนราวกับว่า
เป็นสังคมวัฒนธรรม
ที่ปิดและหยุดนิ่งตายตัว

หนังตะลุงริมทะเลจนดึกดื่น ภาพดาวเต็มท้องฟ้าในคืนเดือนมืดเมื่อสมัยที่บ้านพ่อยังไม่มีไฟฟ้ายังติดตามผมมาจนทุกวันนี้ เคยฟังเพลงบอกในงานศพ เคยกินแกงคั่วหัววังค่าย (เตยทะเล) ที่ถามคนใต้ต่างถิ่นจำนวนมากก็ยังแทบไม่เจอใครที่รู้จัก บ้านพ่อทั้งออกเรือประมง ที่ตอนหลังจะเลิกไปเพราะปู่เป็นพระจนมรณภาพ และทั้งทำนาและรับจ้าง ลุงซึ่งเป็นพี่ชายแท้ๆ ของพ่อผมเป็นนายหัวคุมคิวท่ารถในตลาดหัวไทร

สังคมภาคใต้ในหมู่บ้านพ่อก่อนน่าสนใจหลายๆ อย่าง อาจจะเป็นภาคใต้ในภาพที่คนกรุงเทพฯ ไม่ค่อยรู้จักนัก และเหมือนเป็นภาคใต้ที่คนใต้เองแม้จะสัมผัสเป็นปกติก็กลับไม่ค่อยแสดงให้เห็นคนอื่นได้รับรู้สักเท่าใด คือการที่ภาคใต้เป็นโลกทางสังคมที่มีความหลากหลายมาก หมู่บ้านพ่อก่อนมีทั้งคนพุทธและมุสลิมอยู่ด้วยกัน แต่ถึงอย่างนั้นคนพุทธกับมุสลิมก็ค่อนข้างแยกกันอยู่ ไม่ค่อยปฏิสังสรรค์กัน

คนได้เหมือนนิยมความเป็นชาย มีภาพลักษณ์
ความเป็นชายสูง แต่ในสังคมจริง ๆ ผู้หญิงมีบทบาท
ผู้นำสูงมาก พ่อผมที่เติบโตขึ้นมาในสังคมของป่าๆ
ป่าเหล่านี้มีความแกร่งสูง เป็นผู้นำครอบครัวมากกว่า
สามีของพวกเธอ ครอบครัวพ่อผมเป็นครอบครัวของ
พี่น้องผู้หญิงที่อาศัยอยู่ร่วมกัน เมื่อแต่งงานแล้วก็พา
สามีมาอยู่ด้วย แล้วพวกป่า ๆ เองก็ไปมาหาสู่ติดต่อกัน
สม่ำเสมอ

แม้ว่าผมจะเป็นคนจีนแน่ๆ แต่ผมไม่ได้รับความ
เป็นจีนของครอบครัวพ่อเท่าไรนัก ไม่ได้ให้
เจ้าแล้ว อาจจะเพราะปู่ผมเป็นชาวพุทธอย่างจริงจัง
เมื่อแก่ตัวลง ปู่ผมบวชเป็นพระจนเป็นพระอาวุโส
(อาจจะเป็นเจ้าของวัดเลยก็เป็นไปได้ ผมไม่ค่อยได้
ใส่ใจจำตึก) แล้วก็มรดกภาพในเพศบรรพชิต ครอบครัว
พ่อผมจึงไม่ได้สืบทอดความเป็นจีนของย่าเลย

ผมคิดว่าความรู้ความเข้าใจสังคมของผมถูก
หล่อหลอมขึ้นมา แม้ไม่ใช่จากภาคใต้จากระยะไกล
แต่ก็ไม่ถึงกับเป็นภาคใต้ระยะประชิด เพราะอีกส่วน
หนึ่งของตัวตนผมคือการใช้ชีวิตในกรุงเทพฯ และ
การใช้ชีวิตในชนบทภาคกลางที่อยู่อยุธยา ซึ่งผมคงไม่
เล่าในที่นี้ เพียงแต่ที่ผมอยากบอกคือ คนได้มีอัตลักษณ์
และตัวตนที่หลากหลาย คนได้มีความผสมผสานสูง
หากแต่คนได้กลับพยายามทำให้ตนเองมีความเป็น
สารัตถะที่ชัดเจนเฉพาะเจาะจงจนราวกับว่าเป็น
สังคมวัฒนธรรมที่ปิดและหยุดนิ่งตายตัว

ภาพลักษณ์คนใต้

ผมเคยสงสัยและสอบถามเพื่อน ๆ และอาจารย์
รุ่นน้องเสมอว่า ภาคใต้ผลิตนักวิชาการที่ได้อธิบาย
โครงสร้างสังคมคนใต้จากภาพลักษณ์เหล่านี้บ้าง
หรือเปล่า ภาคใต้มีนักวิชาการคนสำคัญที่เป็นที่รู้จัก
กันข้ามถิ่นหรือเปล่า ฟันจากพนมเทียน ท่านพุทธทาส
อังคาร กัลยาณพงศ์ และนักเขียนซีไรต์มากมายแล้ว
ทำไมงานวิชาการคนใต้ไม่พ้นท้องถิ่นขึ้นไปสู่ระดับชาติ
และระดับสากลบ้าง ปัญญาชนของมหาวิทยาลัย

ภาคใต้ ที่จากหรือในไม่ใช่สามจังหวัดภาคใต้ คนไหนบ้างที่มีความสำคัญข้ามท้องถื่นผมสงสัยว่าสิ่งนี้สอดคล้องกับความเป็นคนใต้อีกสองประการที่ผมว่าสำคัญแต่ไม่ค่อยพูดถึงกันหรือเปล่า

ภาพลักษณ์คนใต้ในงานวิชาการจำนวนมากสอดคล้องกับภาพลักษณ์ที่คนต่างถิ่นเข้าใจคนใต้พอสมควร เช่น ภาพรักพวกพ้องรักอิสระ เป็นปฏิปักษ์กับรัฐ (ข้อสรุปนี้นอกจากจะได้มาจากความคุ้นเคยกับงานศึกษาภาคใต้จำนวนหนึ่งแล้ว ผมยังได้ข้อสรุปนี้จากงานวิจัยคนใต้ของอาจารย์ชลิตา บัณฑุวงศ์และอาจารย์อนุสรณ์ อุณโณ)

แต่นอกเหนือจากภาพลักษณ์ที่ค่อนข้างเป็นที่รับรู้กันทั่วไปนั้นแล้ว ผมคิดว่าความเป็นคนใต้ที่ไม่ค่อยพูดถึงกันยังมีอีกสองประการคือ หนึ่ง การที่สังคมคนใต้เป็นสังคมเครือข่ายอุปถัมภ์ขนาดใหญ่ และสอง การที่สังคมภาคใต้นอกอิทธิพลอิสลามไม่ได้รู้สึกถึงการถูกคุกคามจากรัฐส่วนกลาง พูดอีกอย่างคือคนใต้รักพวกพ้องก็จริง แต่ก็รักดีต่อกรุงเทพฯ มากเช่นกัน

ทำไมคนใต้จึงอยู่ใต้การอุปถัมภ์ เป็นที่รับรู้กันทั่วไปว่า ภาคใต้เชื่อมตนเองหรืออาจจะกล่าวได้ว่าเป็นส่วนขยายหรือเป็นอดีตของสยามส่วนกลางมาตลอด คนใต้ต่อต้านอำนาจรัฐก็จริง จนมีคำพูดว่า “ไม่รบนาย ไม่หายจน” แต่ไม่ได้ต่อต้านถึงที่สุด ภาคใต้ไม่มีสำนึกของการตกเป็นอาณานิคมของสยาม หรือถึงที่สุดคือ สังคมภาคใต้เป็นอาณานิคมของสยามที่ยินยอมพร้อมใจต่อการเป็นอาณานิคมอย่างดีที่สุด ต่างจากภาคเหนือและอีสาน ไม่มีกบฏผู้มีบุญแบบภาคอีสาน ไม่มีกบฏเงี้ยวแบบในภาคเหนือ

การเป็นสังคมที่เปิดต่อโลกภายนอกผ่านการค้าและเปิดต่อโลกมุสลิมอาจเป็นปัจจัยที่เกื้อหนุนต่อการทำให้สังคมภาคใต้ต้องเกาะเกี่ยวกันเอง กลายเป็นคนรักพวกพ้องสูง อุปถัมภ์กันเองสูง พร้อม ๆ กับพึ่งพิง

และรักดีต่อกรุงเทพฯ สูงไปด้วย ในอีกทางหนึ่ง เพราะสังคมภาคใต้เปิดต่อโลกภายนอกสูงนี้เอง กระมังที่ทำให้กรุงเทพฯ ต้องแผ่ขยายอิทธิพลและเพ่งเล็งที่จะทำให้ภาคใต้ผนวกเป็นเนื้อเดียวกันกับสยามมายาวนานก่อนภาคอื่นๆ สองแรงนี้ทำให้ภาคใต้กลายเป็นอาณานิคมที่ยินยอมพร้อมใจต่อเจ้าอาณานิคมสยามอย่างยาวนาน

ที่น่าสนใจคือ แม้แต่เมืองอย่างสงขลาที่มีอัตลักษณ์ความหลากหลายของตนเอง มีประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนมลายูดั้งเดิม เหมือนเป็นนครท้องถื่น แล้วกลายมาเป็นเมืองท่าสำคัญแห่งหนึ่ง แต่กลับรับเอาสัญลักษณ์ของอินโดอย่างพญานาคจากกรุงเทพฯ เข้ามาเป็นอุบายหลอกให้คนวิ่งไปวิ่งมาดูเมืองให้ทั่วทั้งๆ ที่สิ่งนี้เป็นสิ่งใหม่และแปลกปลอมกับอัตลักษณ์ท้องถื่น ผมสงสัยว่า เพราะความเปราะบางของสังคมภาคใต้หรือเปล่าที่ทำให้ต้องยอมรับความเป็นส่วนกลางเข้ามามากอย่างนี้

สังคมภาคใต้เปราะบาง เป็นสังคมชายแดน เปิดต่อโลกกว้าง ทะเลรอบทิศ รอยต่อมลายู ไทย พุทธ อิสลาม แทนที่จะเป็นส่วนหนึ่งของสังคมโลก (cosmopolitanism) แต่กลับกลัวความเปลี่ยนแปลง กลัวอิทธิพลภายนอก คนใต้จึงสร้างเกราะด้วยการ เป็นสังคมอุปถัมภ์ มีปัญหาอะไรก็จัดการกันเอง แต่ไม่ทะเลาะกันเองจนถึงที่สุด ไม่วิจารณ์กันเองจนถึงที่สุด เป็นสังคมนายหัว รักเพื่อนพ้องญาติพี่น้อง ชอบเถียงกันแต่ไม่เป็นประชาธิปไตย ชอบเรียน กฎหมายแต่ไม่ค่อยเคารพกฎหมาย

ภาคใต้หลังอาณานิคม

คนใต้ไม่มีสำนึกหลังอาณานิคม (post-colonialism) ภักดีต่อส่วนกลางสูง แต่เอาเข้าจริง ๆ แล้ว ด้านที่คนใต้พยายามหันหลังให้นั่นเอง ที่ เป็นจุดแข็งของภาคใต้ที่น่าศึกษา

น่าแปลกที่แม้ว่าจะเกิดกรณี “ถังแดง” ที่เกิดการปราบปรามประชาชนในภาคใต้ช่วงขบวนการคอมมิวนิสต์ แต่สำนึกความเป็นภาคใต้หลังอาณานิคมที่ไม่ไว้ใจส่วนกลางกลับไม่เกิดขึ้น ภาคใต้หลังทศวรรษของขบวนการคอมมิวนิสต์ กลับกลายเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายอุปถัมภ์ขนาดใหญ่ ที่เชื่อมโยงการเมืองท้องถิ่นเข้ากับการเมืองส่วนกลางและศูนย์กลางจักรวาลวิทยาผ่าน นักการเมืองภาคใต้คนสำคัญทั้งนักการเมือง ราชการและนักการเมืองเลือกตั้ง สืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบัน

คำถามสำคัญคือ ทำไมการเมืองภาคใต้จึงเลือก สร้างตัวตนอัตลักษณ์ผูกพันกับส่วนกลางเกินกว่าที่จะเข้าใจด้วยเงื่อนไขแบบภาคอื่นๆ ได้ทำไมการเติบโตของชนชั้นกลางใหม่ในภาคใต้จึงไม่พัฒนาให้เกิดการเมืองแบบใหม่ แม้ว่าการเมืองภาคประชาชนในภาคใต้จะแข็งแกร่ง แต่ก็ยังสร้างเครือข่ายที่ผูกพันกับการเมืองอุปถัมภ์ระดับชาติอยู่ หรือเพราะว่าเครือข่ายสังคมภาคใต้ยังผูกพันอยู่กับระบบอุปถัมภ์อย่างสูง ไม่เหมือนภาคอื่นๆ ที่เครือข่ายพรรคพวกผ่อนคลายลงมากในระยะ 20-30 ปีที่ผ่านมา (ข้อสรุปนี้ผมอ้างอิงกับงานวิจัย “บททวนภูมิทัศน์การเมืองไทย” ที่ผมทำกับอาจารย์หลาย ๆ ท่าน แล้วเขียนเป็นงานสังเคราะห์ ร่วมกับอาจารย์อภิชาติ สถิตนิรามัยและอาจารย์นิติ ภาวศรพันธุ์)

งานศึกษาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ศึกษา หมู่เกาะเสนอมุมมองที่แตกต่างจากภาคพื้นทวีปเสมอ ผมว่าทำอย่างไรงานศึกษาเกี่ยวกับภาคใต้จะเชื่อมกับงานกลุ่มนี้บ้าง เช่น งานแอนโทนีไรด์ (Anthony Reid) งานโอลิเวอร์โวลเทอร์ (Oliver W. Wolters) ที่ชี้ความสำคัญของการค้า การเป็นสังคมเปิด การเชื่อมกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ การค้าทางทะเล กับกลุ่มบูกิส ที่บ้านเราถูกมองว่าเป็นแค่ชาวเล ทั้งที่จริงๆ แล้วพวกเขาสำคัญมาก ทำไมเราไม่สนใจกัน ในระยะสิบปีที่ผ่านมา ผมอ่านและฟังงานของนักวิชาการญี่ปุ่นที่ศึกษาเรื่องคนกลุ่มนี้มาพอสมควร ทำให้เข้าใจภาพอันดามันในแบบที่ยังไม่เคยได้ยินนักวิชาการคนไทยคนไหนเชื่อมกับภาคใต้เลย

สังคมการค้าอย่างสงขลาที่เคยมีเหรียญกษาปณ์ของตนเอง ไม่เคยถูกทำให้เป็นงานวิชาการที่เข้าใจท้องถิ่นแบบเฉพาะอย่างเชื่อมโยงกับโลกภายนอก “คอสมโพลิเทินสงขลา” ไม่ต่างจากเมืองการค้าสำคัญๆ ของภูมิภาคอย่างภูเก็ต ปีนัง มะละกาและไห่ยอาน (หรือ “ฮอยอัน” ของเวียดนาม ในสำเนียงไทย) การเชื่อมโยงภาคใต้กับโลกภายนอกที่มีอยู่เดิมแล้วแต่เหมือนเรายังไม่เข้าใจมากนัก

ภาคใต้ของไทยเปิดโอกาสสำคัญที่จะให้เข้าใจสังคมไทยที่ก้าวไกลกว่าการเข้าใจภาคใต้แบบผูกพันกับส่วนกลาง ภาวะเชื่อมต่อระหว่าง “อุษาคเนย์ภาคพื้นทวีป” (Mainland Southeast Asia) ที่มีธรรมชาติของการก่อตัวทางสังคมที่แตกต่างไปจาก “อุษาคเนย์ภาคพื้นสมุทร” (Maritime Southeast Asia) นั้น ที่จริงมีภาคใต้ของไทยเป็นตัวแทนสำคัญ ษาคเนย์ภาคพื้นทวีปที่เน้นการรวมศูนย์ การควบคุม กำลังคน การกลืนกลายให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (ข้อสรุปนี้ได้จากงานของเจมส์ สก็อตต์ James C. Scott เรื่อง The Art of Not Being Governed พิมพ์ ค.ศ. 2009) แตกต่างจากอุษาคเนย์ภาคพื้นสมุทรที่เปิดกว้างสู่โลกภายนอก มีพลวัตสูง มีหลายศูนย์กลาง (ดูงาน O. W. Wolter และ Anthony Reid งานของริดนั้นมิแปลเป็นไทยมานานแล้วด้วย) การที่สยามซึ่งเป็นตัวแทนของอุษาคเนย์ภาคพื้นทวีป พยายามผนวกเอาภาคใต้เข้ามาอยู่เป็นส่วนหนึ่งอย่างยาวนาน นับเป็นการเชื่อมต่อกับอุษาคเนย์ภาคพื้นทวีปกับอุษาคเนย์ภาคพื้นสมุทรอย่างน่าตื่นเต้น

จุดแข็งของการเชื่อมโยงกับโลกภายนอก เป็นจุดเชื่อมต่อระหว่างภายนอกกับภายใน ทำให้สังคมภาคใต้มีความหลากหลายทั้งไทย มลายู คนทะเล ชาวมาลี คนข้ามถิ่น โรฮิงญา พม่า คนอีสานที่มาทำงานในภาคใต้หลายทศวรรษแล้ว การปฏิสังสรรค์ของคนหลายกลุ่มเหล่านี้เป็นโอกาสสำคัญของการวิจัยที่จะขยายพรมแดนใหม่ ๆ ให้กับความรู้ภาคใต้ที่จะเชื่อมโยงกับการเข้าใจโลกหลังอาณานิคม

สรุป

จำเป็นแค่ไหนที่เราจะต้องคิดต่างจากส่วนกลาง ถ้าเราคิดว่าการครอบงำของความรู้ตะวันตกเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการเข้าใจตัวตนเอง และทั้งยังปิดกั้นความเป็นมนุษย์ที่ไม่ได้ถูกเข้าใจจากมุมมองที่ต่างออกไป เราก็จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องคิดทั้งนอกกรอบตะวันตกและนอกกรอบการครอบงำจากอำนาจศูนย์กลางของรัฐ ความคิดนอกกรอบการครอบงำดังกล่าวส่วนหนึ่งเรียกว่าแนวคิดหลังอาณานิคม

ในบทบรรยายข้างต้นผมจึงตั้งคำถามว่า ภาคใต้หลังอาณานิคมจะเกิดขึ้นได้ไหม แนวทางในการคิดเท่าที่ผมจะคิดได้ในขณะนี้ ก็เป็นอย่างที่ผมเสนอไปข้างต้นนั้น ■